

Doodgewoon

Mensen en hun dagelijks leven in de geschiedenis

Liber Amicorum Alfons K.L. Thijs

Universiteit Antwerpen
Centrum voor Stadsgeschiedenis

“Coopmanschap van beldekens”.

In Antwerpen vervaardigde devotieprenten voor de Noordelijke Nederlanden

Evelyne Verheggen

1. Inleiding

In een tentoonstellingscatalogus uit 1990 over *Devotionalia* schreef Alfons Thijs een bondig artikel *Antwerpse sanctjes. Heiligenprentjes voor Noordbrabantse bedevaartplaatsen (17de-18de eeuw)*¹. Deze bijdrage gaat in op de vraag: welke bedevaartprentjes werden in Antwerpen vervaardigd voor Brabantse bedevaartplaatsen? Een inventarisatie door Filip Lemmens van bedevaartprentjes van vóór 1800 lag ten grondslag aan deze bijdrage. In Lemmens' lijst komen 58 verschillende plaatsnamen voor, waarvan acht Nederlandse: twee uit Limburg (Maastricht en Weert), één uit Noord-Holland (Heiloo) en vijf uit Noord-Brabant (Handel, Meerveldhoven, Oirschot, Ommel en Uden). Voor Thijs' artikel stelde Lemmens zijn gegevens ter beschikking over Noord-Brabant. In 1993 verscheen van Alfons Thijs het standaardwerk op het gebied van de Antwerpse devotieprenten *Antwerpen, internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten 17de-18de eeuw*. Hierin gaat Thijs nog dieper in op de afzet van Antwerpse devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden².

In 1991 werd ik aangesteld om de collectie bid- en devotieprenten van het Museum Catharijneconvent te Utrecht te registreren. Ik maakte bij een eerste oriëntatie kennis met de bijdragen van Alfons Thijs. De artikelen bleken een goede leidraad bij de inventarisatie en beschrijving van de collectie. Daarbij stuitte ik op nieuw materiaal waarbij in de geautomatiseerde registratie steevast de opmerking: “niet in Thijs, zeldzaam!” werd opgenomen. Bij een eerste persoonlijke kennismaking kon ik zodoende aan hem onbekend materiaal presenteren. Ook later bij de registratie van de collectie van het Breda's Museum en het bekijken van particuliere collecties vond ik opnieuw onbekende, in Antwerpen vervaardigde (bedevaart)prenten. Daarnaast bracht ook de inventarisatie van het BIN-project nieuwe prenten aan het licht³. Het lexicon beschrijft alle Nederlandse bedevaartsoorden door de geschiedenis heen. Het leek me een goed idee mijn aanvullingen in deze bundel te presenteren.

¹ A.K.L. THUIS, Antwerpse “sanctjes”: heiligenprentjes voor Noordbrabantse bedevaartplaatsen (17e-18e eeuw), in L.C.B.M. VAN LIEBERGEN en G.W.J. ROOJAKKERS, reds., *Volksdevotie. Beelden van religieuze volkscultuur in Noord-Brabant*, (cat. tent. Museum voor Religieuze Kunst), Uden, 1990, p. 108-111.

² A.K.L. THUIS, *Antwerpen, internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten 17de-18de eeuw*, Leuven, 1993, p. 41-43.

³ P.J. MARGRY en C. CASPERS, reds., *Bedevaartplaatsen in Nederland [BIN]*, 4 vols., Hilversum, 1998-2004.

Mijn werkzaamheden leverden, behalve liefde voor - en interesse in - het materiaal, een eerste aanzet voor een promotieonderzoek aan de Radbouduniversiteit Nijmegen met als werktitel: "Het gebruik en de verspreiding van bid- en devotieprentjes in de Noordelijke Nederlanden 1580-1840, een interactie tussen beeldcultuur, volksvroomheid en spiritualiteit". Het resultaat wordt in 2005 verwacht onder de titel: *Beelden voor Passie en Hartstocht. Devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw*⁴.

2. Noord-Nederlandse bedevaartprentjes

Heiloo

De oudste bekende bedevaartprent van Onze Lieve Vrouw ter Nood van Heiloo dateert uit circa 1660 en werd uitgegeven door de katholieke Amsterdamse prentuitgever Frederick de Wit (1637-1700)⁵. Afgebeeld is de ruïne van de oude kapel waarboven Maria verschijnt. Om de ruïne lopen biddende pelgrims op een cirkelvormig pad. De prent is gegraveerd naar een schilderij dat nu nog wordt bewaard te Heiloo⁶.

Door wie De Wit de prent liet vervaardigen, is niet duidelijk. De kapel van Heiloo werd tijdens het beleg van Alkmaar in 1573 verwoest. In 1637 werd op last van de Staten van Holland ook de ruïne afgebroken⁷. Toen daar in 1713 spontaan en wonderbaarlijk een voormalige geneeskrachtige waterbron ontsprong, bezochten de katholieken massaal deze bedevaartplaats.

Het was ook reden voor de Amsterdamse boekhandelaar Willem van Bloemen om een bestelling te plaatsen bij de Antwerpse uitgever Paulus van den Sande. Al bij diens vader, Joannes Baptist, had van Bloemen prentjes besteld, getuigende de aantekening in Antwerpen dat Van Bloemen in 1710 336 gulden schuldig was aan Joannes Baptist Van den Sande "over geleverde coopmanschap van beldekens"⁸. De door van Bloemen bij van den Sande bestelde gravure heeft een relatief groot formaat (afb.1a). Behalve zijn signatuur werd erop gegraveerd: "Is te coope by Willem van Blomen in-

⁴ Deze bijdrage is gebaseerd op de resultaten van het onderzoek. Hiervoor werd uitgegaan van de huidige grenzen van Nederland, in het verhaal aangeduid met "Noordelijke Nederlanden". Kevelaer en andere bedevaartprenten in het land van Gelre vallen hier buiten en worden in het onderzoek verder niet beschreven.

⁵ Utrecht, Museum Catharijneconvent [MCC], BMH g564.01; C. STAAL en M. WINGENS, *Bedeavaarten in Nederland*, (cat. tent. Museum Catharijneconvent), Utrecht, 1997, p. 105-106; J. BERTRANT, *De Runxputte en Onze Lieve Vrouw ter Nood*, Schoorl, 1980, p. 17. De prent wordt al beschreven in een pestboekje uit 1664 en is niet zoals hier wordt beschreven uit circa 1690, zie hiervoor E. VERHEGGEN, *Beelden voor passie en hartstocht*, te verschijnen 2005.

⁶ P. J. MARGRY, Heiloo, in *BIN*, 1, p. 444. In het Museum Catharijneconvent wordt een schilderij bewaard van G. De Jongh uit 1630. Op het schilderij is een katholieke familie geportretteerd en als decor de ruïne van Heiloo en, vergelijkbaar met de prent van De Wit, een rondgang met pelgrims, MCC BMH s473b.

⁷ P.J. MARGRY, Heiloo, in *BIN*, 1, p. 442-454; C. STAAL en M. WINGENS, *Bedeavaarten in Nederland*, p. 103-126.

⁸ A.K.L. THUIS, *Antwerpse "sanctjes"*, p. 108.

de neuf berg kaelvarien in calf straet tot Amsterdam”⁹. Willem van Bloemen (1672-1719) dreef zijn nering in de Kalverstraat “In de Nieuw gekroonde Bergh van Calvarie”. De bedevaartgangers zijn nu afgebeeld als pelgrims die zich met kruiken en tonnen begeven naar de (Runx)put om deze te vullen met het heilige water. Op de prent is centraal, de al lang afgebroken ruïne afgebeeld, met daarboven een verschijning van Maria.

Van de bedevaartplaats Heiloo zijn naar aanleiding van het wonder van 1713 nog enkele (anonieme) devotieprentjes gegraveerd, mogelijk te Antwerpen. In Utrecht bevindt zich een opvallend exemplaar dat postuum als doodsprentje werd aangewend. Op de voorzijde is de ruïne met de put afgebeeld en de tekst “Dese put is weder ontspronge op de nagt van onse lieve Vrouwe ontfanckenis int Jaar 1713”. De achterzijde bevat een memorietekst in laat achttiende-eeuwse druk van de Amsterdamse pater Philipp. des Rosseaux overleden in 1684 (afb. 2a en 2b)¹⁰! Wel gesigneerd is een afbeelding van Maria in de ruïne door Isabella Hertsens (afb. 1b). Deze voorstellingen werden veelal tot in de daaropvolgende eeuw gebruikt als basis voor doodsprentjes.

Maastricht

Van de O.L.V. Sterre der Zee uit Maastricht wordt in het Ruusbroecgenootschap een devotieprent bewaard gesigneerd door P. Clouwet; in het Museum Catharijneconvent werd een ongekleurd exemplaar aangetroffen (afb. 3a en 3b)¹¹. De Antwerpse graveur overleed in 1670 terwijl beide prenten zijn gedateerd in 1697. Mogelijk werd het jaartal later aangepast. Niet bekend bij Thijs is een perkamenten prentje met dezelfde afbeelding van betere kwaliteit en gesigneerd door Maria Volders. Hetzelfde onderschrift is hier gedateerd 1696¹². Zeer gelijkend aan de gravure van P. Clouwet is een bedevaartprentje gesigneerd door M. Cabbaij, eveneens uit 1697¹³. In de collectie van de *Stichting Santjes en kantjes* te Maastricht bevindt zich een prentje met de signatuur van Joannes van den Sande¹⁴; in een particuliere collectie een gravure van No[rbert] Van den Sande (†1729). Op deze afbeelding wordt het miraculeuze beeld van Maastricht geflankeerd door pelgrims.

⁹ MCC BMH dp3490, gravure op papier; STAAL en WINGENS, *Bedevaarten in Nederland*, p. 107-108.

¹⁰ MCC BMH dp3493.

¹¹ A.K.L. THIJNS, *Antwerpen*, p. 41-42; MCC ABM dp4572 (gravure op papier).

¹² Utrecht, MCC BMH dp1763; C. CASPERS en H. REUMKENS, Maastricht- O.L. Vrouw Sterre der Zee, in *BIN*, 3, p. 510.

¹³ Breda, Breda's Museum [Breda] BT 1981, gravure op papier.

¹⁴ P.J. MARGRY en C. CASPERS, red., *BIN*, 3, p. 44.

de neuf berg kaelvarien in calf straet tot Amsterdam”⁹. Willem van Bloemen (1672-1719) dreef zijn nering in de Kalverstraat “In de Nieuw gekroonde Bergh van Calvarie”. De bedevaartgangers zijn nu afgebeeld als pelgrims die zich met kruiken en tonnen begeven naar de (Runx)put om deze te vullen met het heilige water. Op de prent is centraal, de al lang afgebroken ruïne afgebeeld, met daarboven een verschijning van Maria.

Van de bedevaartplaats Heiloo zijn naar aanleiding van het wonder van 1713 nog enkele (anonieme) devotieprentjes gegraveerd, mogelijk te Antwerpen. In Utrecht bevindt zich een opvallend exemplaar dat postuum als doodsprentje werd aangewend. Op de voorzijde is de ruïne met de put afgebeeld en de tekst “Dese put is weder ontspronge op de nagt van onse lieve Vrouwe ontfanckenis int Jaar 1713”. De achterzijde bevat een memorietekst in laat achttiende-eeuwse druk van de Amsterdamse pater Philipp. des Rosseaux overleden in 1684 (afb. 2a en 2b)¹⁰! Wel gesigneerd is een afbeelding van Maria in de ruïne door Isabella Hertsens (afb. 1b). Deze voorstellingen werden veelal tot in de daaropvolgende eeuw gebruikt als basis voor doodsprentjes.

Maastricht

Van de O.L.V. Sterre der Zee uit Maastricht wordt in het Ruusbroecgenootschap een devotieprent bewaard gesigneerd door P. Clouwet; in het Museum Catharijneconvent werd een ongekleurd exemplaar aangetroffen (afb. 3a en 3b)¹¹. De Antwerpse graveur overleed in 1670 terwijl beide prenten zijn gedateerd in 1697. Mogelijk werd het jaartal later aangepast. Niet bekend bij Thijs is een perkamenten prentje met dezelfde afbeelding van betere kwaliteit en gesigneerd door Maria Volders. Hetzelfde onderschrift is hier gedateerd 1696¹². Zeer gelijkend aan de gravure van P. Clouwet is een bedevaartprentje gesigneerd door M. Cabbaij, eveneens uit 1697¹³. In de collectie van de *Stichting Santjes en kantjes* te Maastricht bevindt zich een prentje met de signatuur van Joannes van den Sande¹⁴; in een particuliere collectie een gravure van No[rbert] Van den Sande (†1729). Op deze afbeelding wordt het miraculeuze beeld van Maastricht geflankeerd door pelgrims.

⁹ MCC BMH dp3490, gravure op papier; STAAL en WINGENS, *Bedevoarten in Nederland*, p. 107-108.

¹⁰ MCC BMH dp3493.

¹¹ A.K.L. THUIS, *Antwerpen*, p. 41-42; MCC ABM dp4572 (gravure op papier).

¹² Utrecht, MCC BMH dp1763; C. CASPERS en H. REUMKENS, *Maastricht- O.L. Vrouw Sterre der Zee*, in *BIN*, 3, p. 510.

¹³ Breda, Breda's Museum [Breda] BT 1981, gravure op papier.

¹⁴ P.J. MARGRY en C. CASPERS, red., *BIN*, 3, p. 44.

Wyck

In een voorstadsje van Maastricht, Wyck werd in het klooster van de *Witte vrouwen* een miraculeus kruisbeeld vereerd. Daartoe werden te Antwerpen talloze prentjes gegraveerd waarvan de meeste zijn aangetroffen in de collectie van het Breda's Museum. Vrijwel alle exemplaren zijn gesigneerd door de graveur/uitgever Johannes van den Sande, één door Cornelius de Boudt. Gezien de stijl en de signatuur voegde De Boudt waarschijnlijk later zijn naam toe aan een - door van den Sande vervaardigd - prentje. De familie Van den Sande moet een afspraak met de zusters hebben gehad: in de collecties van het museum Catharijneconvent en Breda's Museum zijn maar liefst zeven verschillende prenten aangetroffen met de signatuur van "Jo van den Sande"¹⁵. De gravures zijn gedrukt op papier, perkament, goudgele zijde, gele en rode zijde. Vrijwel alle prentjes zijn "aangeraakt" aan het kruis volgens de tekst "est Touche au crucifix Miraculeux".

Boxmeer

In een particuliere collectie, afkomstig uit de verzameling van wijlen Jan Verspaandonk (†2001), de schrijver van het vermaarde *Hemels Prentenboek*, wordt een voorsnog onbekend oud prentje bewaard afkomstig uit Boxmeer (afb. 4). Het prentje lijkt stylistisch Antwerps. De afbeelding is namelijk gegraveerd in de typische Antwerpse achthoek. Het prentje is gesigneerd door "H. Lageman fecit 1779". De gravure is afgedrukt in rode inkt op papier. De graveur Hendrik Lageman (1765-1816) is geboren en getogen Amsterdammer, wat het prentje tot een zeldzaam curiosum maakt¹⁶. Hij graveerde niet in een "eigen" Hollandse stijl maar koos voor de populairere traditionele Vlaamse wijze van verbeelden, in bister.

Oirschot

Onder het lemma over Oirschot in het bedevaartlexicon is een prent afgebeeld van de hand van Guillaume Collaert uit circa 1660. Het is een prachtige voorstelling waarop

¹⁵ Het kruis boven een trofee van Arma Christi (Breda ST7158 (ingekleurd, perkament), ST 7066 (gravure op rode zijde); aanraakprent ("est Touche au crucifix Miraculeux") met kruis geflankeerd door gordijnen en twee kandelaars en erboven ex voto's (Breda BT 1689, ingekleurd, perkament), ST 7087 (gravure op gele zijde); aanraakprent met kruis boven cherubijnen en engelen en boven zijn hoofd een kroon links en rechts ex-voto's (Breda ST 7199, ingekleurd, perkament zie *BIN*, 3, p. 59); aanraakprent met kruis boven cherubijnen en engelen (Breda ST 7065, gravure op goudgele zijde), Breda ST7156 (ingekleurd, perkament), MCC ABM dp2209 (ingekleurd, papier); aanraakprent met kruis boven engelen en cherubijnen geflankeerd door twee trofeeën van ex-voto's MCC BMH dp1561 (ingekleurd, perkament); aanraakprent met kruis omringd door pelgrims in ovale lijst, Breda ST7154 (ingekleurd, perkament); aanraakprent met kruis op altaar geflankeerd door ex voto's en pelgrims in Romaanse lijst Breda BT1889 (ingekleurd, perkament).

¹⁶ P.A. SCHEEN, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars: 1750-1950*, Den Haag 1969-1970, 1, p. 672.

het Mariabeeld wordt vereerd door vijftien geknielde pelgrims waaronder, op de voorgrond, vier augustijnen. Deze prent was bekend in de Republiek, zo blijkt uit de notitie onderaan de prent van de apostolisch vicaris Jacobus de la Torre¹⁷. Hij verleent veertig dagen aflat aan ieder die voor het beeld drie Pater nosters en drie Ave Maria's bidt.

In een particuliere collectie bevindt zich een zeldzame ingekleurde gravure op papier van de O.L. Vrouw van Oirschot, gesigeneerd door Maria Volders (afb. 5). Thijs beschrijft in *Antwerpse sanctjes* bedevaartprentjes uit Oirschot van de hand van Jacobus de Man en Joannes van den Sande¹⁸.

Uden

Uit 1697 stamt een prent van het wonderkruis van Uden van de hand van Philip Bouttats junior. Deze prent wordt besproken en is afgebeeld in het bedevaartlexicon¹⁹.

In hetzelfde boek onder het lemma van de O.L. Vrouw ter Linde is in het overzicht van "devotioneel drukwerk" een prent beschreven met de signatuur van C. van Merlen. Deze prent werd oorspronkelijk uitgegeven als Kevelaervoorstelling met de signatuur van Jacobus de Man. Na aanpassing van de koperplaat is de afbeelding hergebruikt voor Uden²⁰.

3. Vaderlandse heiligen

Vrijwel alle dorpen en steden hadden in vroegere tijden een eigen patroonheilige, zoals Amsterdam waar St. Nicolaas werd vereerd. Daarnaast ontstonden vanaf de Middeleeuwen bedevaarten waarbij bepaalde heiligen op een bepaalde plaats werden bezocht en vereerd. De openbare uitoefening van de katholieke godsdienst was in de bloeitijd van Antwerpse devotieprenten in de Republiek aan beperkingen gebonden. De continuering van middeleeuwse bedevaartdevoties of het ontstaan van nieuwe was daardoor in de vroegmoderne tijd zeldzaam. In hoeverre devotieprenten werden vervaardigd in opdracht of specifiek voor steden of dorpen is vrijwel niet na te gaan. Behalve voor het hierboven behandelde Heiloo zijn dan ook geen, als zodanig te definiëren, bedevaartprentjes gevonden. De generaliteitsgebieden hadden echter minder te duchten van de Hollandse wetten en voor de diverse Brabantse en Limburgse bedevaartsoorden werden, zoals is gebleken, wél speciale bedevaartobjecten vervaardigd.

Staal en Wingens behandelen de zeventiende-eeuwse afbeeldingen van heiligen wél als bedevaartrelicten, zoals de prentjes van Cunera (Rhenen) en de martelaren

¹⁷ J. LIJTEN, Oirschot, in *BIN*, 2, p. 662-664.

¹⁸ A.K.L. THIJS, *Antwerpse "sanctjes"*, p. 110.

¹⁹ M. WINGENS, Uden-wonderkruis, in *BIN*, 2, p. 869.

²⁰ M. WINGENS, Uden-O.L. Vrouw ter Linde, in *BIN*, 2, p. 864 (nr. 4).

van Gorcum. Daarmee overbruggen ze de periode van de Middeleeuwen naar de nieuwe tijd²¹. De Cunera-devotie verdween echter na de beeldenstorm uit het publieke leven van Rhenen²². De martelaren van Gorcum - gemarteld en vermoord te Brielle - hielden weliswaar de gemoederen in de eerste helft van de zeventiende eeuw in de Republiek nog flink bezig maar de status van Brielle als cultusplaats ontstond pas in de negentiende eeuw. Bij de zaligverklaring van de martelaren in 1675 waren de overblijfselen, die als relieken werden vereerd, al lang overgebracht naar Brussel. Afbeeldingen van de martelaren waren zowel voor de Nederlandse als de Vlaamse markt bestemd.

Vergelijkbaar is de verering van bijvoorbeeld Lydwiena van Schiedam, Thomas van Kempen te Zwolle, Odulphus te Assendelft, Lebuïnus te Deventer en Willibrord te Heiloo. Al deze cultusplaatsen waren in de zeventiende eeuw verboden. De heiligen werden vaak elders in Europa ook vereerd zodat de prentjes ook daar verkocht konden worden. In *BIN* zijn de santjes daarom niet opgenomen onder de paragraaf "Materiële cultuur".

Een uitzondering vormen twaalf heilige bisschoppen van Utrecht²³: de H. Willibrordus, H. Bonifacius, H. Gregorius, H. Fredericus, H. Radbo(u)ds, H. Switbertus, H. Adelbertus, H. Odulphus, H. Lebuïnus, H. Marcellinus, H. Werenfridus en H. Engelmundus. Vanaf de zeventiende eeuw ontstaat er een speciale verering in de Hollandse Missie van deze vaderlandse heiligen. In de Republiek initieerde apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer (1548-1614) een broederschap voor clerus en leken onder de naam van "Sodalitas Gratiae Dei" (broederschap van de Gratie Gods). De broederschap werd na Vosmeers dood gepropagandeerd en tot bloei gebracht door zijn opvolger Philippus Rovenius (1574-1651). Hij nam de "regulen ende ordonantien" op in zijn gebedenboek *Het Gulden Wierockvat*. Als patroonheiligen fungeerden Willibrord en Bonifatius, maar ook de andere bisschoppen werden in de broederschap vereerd. Tussen 1630 en 1640 graveerde Cornelis Bloemaert (†1692) Willibrord en Bonifatius en zijn broer Frederic Bloemaert (†1669) de overige heiligen, eveneens naar de inventie van hun vader Abraham Bloemaert (1566-1651). De reeks van vaderlandse heiligen werd jaren later opnieuw uitgebracht naar ontwerp van Pieter Soutman (†1657). Deze devoties bleven in Antwerpen niet onopgemerkt en de graveurs Cornelis van Merlen (1654-1723) en Cornelius de Boudt (1660-1735) zullen hun reeksen van Noord-Nederlandse bisschoppen zeker met het oog op de Nederlandse markt hebben uitgebracht (afb. 6). Bovendien zijn deze devotieprenten geïnspireerd op de ontwerpen van Bloemaert en Soutman.

Van één prentje is onduidelijk of het moet worden beschouwd als bedevaartprentje of als heiligenprentje. Op de gravure wordt namelijk duidelijk verwezen naar de cultusplaats, terwijl het ook als een algemene heiligenafbeelding kan worden be-

²¹ C. STAAL en M. WINGENS, *Bedevoarten in Nederland*.

²² J. VAN HERWAARDEN, Rhenen, in *BIN*, I, p. 671.

²³ Niet alle genoemde heiligen worden heden ten dage nog als bisschop geaccepteerd (bijvoorbeeld Gregorius, Lebuïnus en Marcellinus), ofwel wordt hun bestaan inmiddels in twijfel getrokken, zie hiervoor M.C. MOLENAAR en G.A.M. ABBINK, *Dertienhonderd jaar bisdom Utrecht*, Baarn, 1995, p. 93-94.

schouwd. In het Museum Catharijneconvent wordt een convoluut bewaard waarin drie boeken en enkele handgeschreven preken bij elkaar zijn ingebonden. Tussen de gedrukte en handgeschreven teksten zijn vijftien devotieprenten gevoegd²⁴. De drie boekjes zijn gedateerd in 1636. Eén van de bijgebonden devotieprenten is een tot nu toe onbekende afbeelding van de Heilige Bonifacius, uitgegeven door Adriaan Col-laert (1560-1618) (afb. 7). Het onderschrift luidt [in vertaling]: “De H. Bonifacius, bisschop van Mainz en daarna van Utrecht, apostel van Duitsland en van de Friezen door het martelaarsschap gekroond bij de Dokkumers in Friesland”²⁵. Bonifacius is afgebeeld met de wonderbron die vanaf de achtste eeuw werd vereerd en werd aange-troffen bij het martelveld op de plek waar Bonifacius was vermoord²⁶. Op de achter-grond is links het wapen van Friesland en rechts het wapen van Dokkum afgebeeld. In het landschap figureert de kerk van Fulda waar Bonifacius is begraven.

4. Speciale doodsprentjes in opdracht vervaardigd²⁷

Een nieuwe - niet eerder opgemerkte - categorie van te Antwerpen vervaardigde prentjes vormen de doodsprentjes van drie Zuid-Hollandse pastoors uit de zeventien-de en achttiende eeuw. Op alle drie is een vanitasafbeelding gegraveerd, waardoor de prentjes ook iconografisch interessant zijn.

Een prentje waarin alle elementen van vanitassymboliek zijn vertegenwoordigd is het doodsprentje van Nicolaas van Outshoorn uit Nootdorp (afb. 8)²⁸. Het is het oudste bekende prentje in Nederland dat in zijn geheel speciaal voor dit doel werd ont-worpen en gedrukt. Het is vooralsnog het enige bekende overgeleverde exemplaar.

Het is een opmerkelijke prent. Het is groter dan de in die tijd circulerende prentjes zodat ze zeer waarschijnlijk niet alleen is gemaakt om in een gebedenboek te worden bewaard maar mogelijk ook om aan de muur te hangen. Het bijzondere is dat het hier een prent betreft die gegraveerd is in opdracht van de overledene zelf: de Nootdorpse pastoor Nicolaas van Outshoorn.

Net zoals de meeste circulerende devotieprentjes in de Republiek is de doodsprent van Van Outshoorn gegraveerd te Antwerpen. De prent is gesigineerd door de gra-veur Jan Baptist Jongelinx (geboren 1689). De dood, het skelet, staat triomferend op

²⁴ BMH h88; B. KRUITWAGEN, *Catalogus van de handschriften en boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem*, Amsterdam, 1913, p. 205-206. Het betreft hier een uitgave van Het gulden wierookvat van Rovenius en twee volksboekjes. Achterin bevindt zich een handgeschreven af-schrift van twee preken van Leonardus Marius (†1652).

²⁵ “S. Bonifacius Moguntinus, post Ultraiectinus Episcopus germaniae frisonumque, Apostolus, martyrio coronatur apud Dockumenses in Frisia”.

²⁶ P. POST, Dokkum, in *BIN*, 1, p. 295-297.

²⁷ Zie hiervoor ook E. VERHEGGEN, *Ijdelheid en maagdendansen*. De vanitasverbeelding op devotieprenten in de vroegmoderne tijd, in een boek met gebundelde artikelen uit het onderzoeksprofieleringsprogramma Christelijk Cultureel Erfgoed, uitgave Radboud Universiteit Nijmegen, te verschijnen 2005.

²⁸ G. ACKERMANS, *Herders en huurlingen. Bisschoppen en priesters in de Republiek (1663-1705)*, Amsterdam, 2003, p. 413.

de overleden man. In zijn handen draagt het geraamte de zeis waarmee hij symbolisch het leven heeft afgesneden. Uit de schedel van het lijk kruipen wormen ten teken van vergankelijkheid. De man ligt met zijn hoofd naar het oosten en met zijn voeten naar het westen. De doden liggen zo dat zij op de jongste dag, de dag van de opstanding, direct Christus kunnen en zullen zien. Op deze manier wordt uiting gegeven aan de hoop op verrijzenis²⁹. Ook het decor zinspeelt op de vergankelijkheid. Op de achtergrond is links een vervallen gebouw zichtbaar. In de ruïneuze nis, rechts, staat een zandloper als symbool van de verglijdende tijd en een zojuist geëolde levenskaars die nog nawalmt. Boven het prentje is de Latijnse bijbeltekst gegraveerd: "Pretiosa in conspectu Domini mors Sanctorum eius Psalm 115" (Kostbaar is voor het aangezicht van de Heer de dood van zijn heiligen, psalm 115). Dat het prentje wellicht ook in opdracht van Nicolaas van Outshoorn zelf is gegraveerd blijkt uit het rijm onder de afbeelding.

Mijn loop is nu volbrocht mijn kaars siet gij verdwenen
k' ben door de dood geveld en voor Gods throon verschenen
dat mijn verlangen was, om eens bij dien te sijn
die den verlosser is van Nijld, List Druck en Pijn
Al dat ick nu versoeck van u mijn waarde vrienden
die k'waecksaeem en getrouw als vader langh bedienden
op dat geen valsche leer verderven soud uw hert
is dat door uw gebed mijn siel ontbonden wert
Nicolaus van Outhoren oud 85 Jaeren 7 Maenden Pastor
tot Nood Dorp 55 Jaeren overleden den 13 April 1719.

Nicolaas van Outshoorn werd geboren te Berkel (Zuid-Holland) in 1623³⁰. Vanaf 1665 was hij zielzorger van Nootdorp tot aan zijn dood in 1719. In de afscheidswaarden die onder zijn doodsprent zijn gegraveerd verzoekt hij zelf zijn vrienden, die hij als "vader" waakzaam en trouw bediende, te bidden dat "mijn siel ontbonden wert". De gravure is ingekleurd met rood en goud (nu groen geoxideerd) en gedrukt op perkament.

Het perkament, het graveren, drukken en inkleuren moet veel geld hebben gekost. Hoe dat betaald werd is niet te achterhalen. Of Van Outshoorn zelf veel geld bezat is niet duidelijk. Ook zijn bewaard gebleven testament, dat op 10 juni 1709 werd opgemaakt door notaris Hugo François van Aken, geeft daarover geen informatie. Hij vermaakte bij overlijden al zijn bezittingen aan de Haagse advocaat Cornelis de Bije, waarbij nadrukkelijk wordt vermeld dat hij al zijn bezittingen zelf heeft vergaard en dat hij "niets ter weerelt" heeft geërft van zijn ouders³¹. Van Outshoorn was van protestante afkomst en fel anti-jansenist.

²⁹ J.J.M. TIMMERS, *Christelijke symboliek en iconografie*, Haarlem, 1978, p. 187-188; H.L. KOK, *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*, Lochem, 1970, p. 70 beschrijft het andersom. Dat is soms het geval bij priesters omdat zij vanaf het altaar met het gezicht naar het volk preeken.

³⁰ G. ACKERMANS, *Heders en huurlingen*, p. 413.

³¹ GA Den Haag, 10 juni 1709, nr. 1611, p. 433. G. ACKERMANS, *Heders en huurlingen*, p. 413 schrijft dat hij tegen de wil van zijn ouders overging tot het katholicisme om priester te worden; p. 183 vermeldt dat hij als pastoor jaarlijks 173 florijnen ontving voor zijn pastorale werk.

Een ander opmerkelijk doodsprentje memoreert Franciscus Verburgh uit Poeldijk (1616-1708) (afb. 9)³². Hij was ongetwijfeld een bekende van Nicolaas van Outhoorn; beiden waren priester in het Westland en oorspronkelijk afkomstig uit Berkel. Evenals Van Outhoorn stond Verburgh bekend als anti-jansenist.

Afgebeeld is een vanitasstilleven met schedel en zandloper. De schedel is gekroond met een palmtak, als teken van zijn priesterschap. Het betreft hier een zogenoemd "invulprentje". Deze man had bij leven de opdracht gegeven aan de Antwerpse uitgever/graveur Joannes van den Sande een doodsprentje te graveren: slechts de datum en het jaar van overlijden, 1708, zijn leeftijd, 91 jaar, en zijn dienstjaren als pastoor, maar liefst 62, hoefden te worden ingevuld³³. Omdat Verburgh uitzonderlijk oud is geworden ligt het voor de hand dat hij zijn doodprentje al lang "op de plank" had liggen. Mogelijk al vóór 1678, omdat Joannes van den Sande de Oude toen overleed³⁴. Bovendien is de eeuw "17" niet voorgedrukt. Het prentje kan echter ook zijn gegraveerd door zoon Jan Baptist van den Sande (werkzaam van 1666-1713). De kleinzoon komt niet in aanmerking: hij was werkzaam van 1713 tot 1730. In ieder geval vormt deze gravure een zeer vroeg voorbeeld van een gedrukt herinneringsprentje.

Een derde prentje dat speciaal voor een Noord-Nederlandse priester werd gegraveerd in Antwerpen is afkomstig uit dezelfde contreien in Zuid-Holland (afb. 10). In opdracht van Gerardus de Rotte (1676-1738), pastoor te Hazerswoude, graveerde Jacobus de Man een invulprentje dat kon worden rondgedeeld bij zijn dood³⁵. Het prentje is eveneens rijk aan vanitassymbolen. Boven het kruis van zijn dood en verlossing troont Christus met in zijn handen de weegschaal van het "het goet" en "het quaet". Om te bepalen of de weegschaal links of rechts zal doorslaan worden de degen gekruist in de vorm van een zwaard met "Helsche pijn" en een palmtak met "Hemelse glorie"³⁶. Links en rechts wordt het kruis geflankeerd door de lauwerkrans

³² G. ACKERMANS, *Herders en huurlingen*, p. 459. Op het prentje staat duidelijk geschreven dat hij op 1 januari 1708 is overleden. Ackermans noteert als sterfdatum 28 december 1707.

³³ Het naderhand invullen van de sterfdatum komt ook al voor bij memorietafels, zie hiervoor T. VAN BUEREN (red.), *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen*, (cat. tent. Utrecht, Rijksmuseum Catharijneconvent), Turnhout, 1999, p. 117.

³⁴ A.K.L. THUIS, *Antwerpen*, p. 103 schrijft dat hij overleed tussen 1672 en 1678.

³⁵ Het prentje werd eerder gepubliceerd in J. VERSPAANDONK, *Het Hemels Prentenboek*, Hilversum, 1975, p. 105.

³⁶ B. KNIPPING, *De iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden*, Hilversum, 1939-1940, 1, p. 107: hij spreekt over de palmtak en het zwaard als tekenen van loon en straf.

van de eeuwige roem³⁷ en een slang die in zijn eigen staart bijt, symbool voor de eeuwigheid of het eeuwige leven³⁸. Onder het kruis ligt het skelet waar onder "Heden iet Morgen niet". Het wordt geflankeerd door zes doodshoofden, twee zeisen, een zandloper en twee scheppen om het graf te delven. De Rotte koos voor een Latijns onderschrift: Adm. R(everen)du(s) Domi(nus) GERARDUS DE ROTTE nativitati 1676 Pastoratus 32 in Hazerswoude obiit 1738 19 mense maj orate pro co ut in aternum vivat Amen. (De dienaar en eerwaarde Gerardus de Rotte geboren 1676, 32 jaar pastoor in Hazerswoude overleden op de 19de van de maand mei 1738. Bid opdat hij moge leven in eeuwigheid Amen).

Gerardus de Rotte was vanaf 1705 tot zijn dood in 1738 verbonden aan de statie aan de Hoge Rijndijk te Hazerswoude³⁹. Hij was geboren te Haastrecht als zoon van de notabele schout François de Rotte, tevens heer van Malsenburg en van Arckele⁴⁰. Ook De Rotte was een overtuigd anti-Jansenist.

Involprentjes werden met de opkomende populariteit van doodsprentjes in de Republiek, steeds vaker gegraveerd⁴¹. Verondersteld mag worden dat deze prentjes voornamelijk voor de Noord-Nederlandse afzetmarkt werden vervaardigd. Het rondelen en verspreiden van prentjes met een memento-mori opdracht was in de Republiek inmiddels een normaal gebruik onder katholieken. Dat gebruik werd in Vlaanderen pas algemeen aan het einde van de achttiende eeuw, hoewel ook daar al eerder "involprentjes" in omloop waren⁴². Van L. Fruyters is een oningevuld prentje bekend, gelijkend op de afbeelding van pastoor Verburgh (afb. 11). Boven de schedel met zandloper hangt een brief met de in te vullen tekst, eronder is een gedichtje gegraveerd⁴³.

³⁷ D. VAN BLEYSWIJK, *Beschryvinge der Stadt Delft*, Delft, 1667, p. 127 geeft nog een extra (religieuze) uitleg aan de palmtak en de lauwerkrans: "Lauwer-Kranssen en ... Palm-tacken, beyde by de Ouden ghebruyckt, niet alleen absolutelijck in teycken van Triumphe en Overwinninge, maer oock eyghentlijck voor een teycken van Eere die de deughden toe-behoort en eygen is, en gelijk de Lauwer en Palm altijd groen blijft, alsoo oock de deughden onverderffelijck zijn".

³⁸ J.J.M. TIMMERS, *Christelijke symboliek*, p. 161 en 210. H.L. KOK, *De geschiedenis van de laatste eer*, Lochum, 1970, p. 102 heeft hier een aanvullende verklaring waarvan hij zich tevens afvraagt of die symboliek toen bekend was: "De staartbijtende slang symboliseert de nederdaling van de geest in de stof en het weder opgaan van de stof in de geest. Zij wijst op een voortdurende werking van de godheid die alles rijker en beter in zich opneemt dan zij het had uitgezonden. Zij wijst op de begrenzing, op het feit dat alles besloten is binnen de macht van God en op de oneindigheid. De slang is hier Alpha en Omega".

³⁹ A. VAN LOMMEL, R.C. Priesters in Rijnland, in *Bijdragen voor het bisdom Haarlem*, 17, 1891, p. 208-209.

⁴⁰ Met dank aan B. Verhoef die mij inzage gaf in haar onderzoek naar de geschiedenis van de kerk van Hazerswoude.

⁴¹ J. VERSPAANDONK, *Hemels Prentenboek*, p. 102, nr. 238 en p. 106, nr. 253 en 254.

⁴² J. VERSPAANDONK, *Hemels Prentenboek*, p. 103, nr. 242: hier is een voorgedrukt involprentje afgebeeld van Thomas Philip d'Alsace de Boussu, aartsbisschop van Mechelen (†1759).

⁴³ Hetzelfde gekopieerde en ingevulde prentje met de signatuur van H. Leijs is afgebeeld in J. VERSPAANDONK, *Hemels Prentenboek*, p. 102, afb. 238.

5. Tot slot

Antwerpse gravures waren in de zeventiende en achttiende eeuw populair in de Republiek. Ze werden aangewend als hulpmiddel voor het gebed en/of als basis voor teksten. Ter gelegenheid van intrede of professie, priesterwijding, communie, vormsel, naamfeest en vriendschap verblijdden gelovigen elkaar met een beschreven devotieprentje⁴⁴. Het bekendst zijn de memento-mori of doodsprentjes. Al spoedig was het onder religieuzen en welgestelde katholieken eerder regel dan uitzondering om bij overlijden een (Antwerps) prentje ter herinnering rond te delen.

De prentjes werden meestal ge- en verkocht via de katholieke boekhandelaren die in hun arbeid blijkbaar weinig last hadden van de beperkingen die de katholieken in de Republiek waren opgelegd. Tezamen met de stichtelijke boekjes werden de prentjes in ruime mate in de Noordelijke Nederlanden geïmporteerd en verspreid. Er was geen sprake van gescheiden culturen: in de Republiek waren veel inwoners het oude geloof trouw gebleven. Deze gelovigen beschouwden Antwerpen als de katholieke hoofdstad van het Noorden. Ze oriënteerden zich op de rijke en veelomvattende religieuze kunst en cultuur die zich daar in de zeventiende eeuw ontwikkelde.

Het ligt voor de hand dat de katholieke boekhandel en de neringdrijvers in de bedevaartsoorden het commercieel aantrekkelijk en interessant vonden hun prenten uit Antwerpen te betrekken. Daarnaast lieten enkele Noord-Nederlandse priesters hun memento-mori prentje in opdracht in de Scheldestad vervaardigen. Aan de hand van alle getraceerde prentjes wordt duidelijker hoe deze handel zich heeft ontwikkeld.

De prentjes van Van Outshoorn, Verburgh en De Rotte werden gegraveerd of uitgegeven door respectievelijk Jan Baptist Jongelinx, Joannes van den Sande en Jacobus de Man. Vooral de familie Van den Sande moet veel opdrachten uit de Noordelijke Nederlanden hebben gekregen (Heiloo, Maastricht, Wyck, Uden (O.L.V.) en Oirschot). Net als Jacobus de Man die eveneens zeer actief was op de Noord-Nederlandse markt (Handel, Oirschot, Ommel, Meerveldhoven en Uden (kruis)).

De relatief onbekende Maria Volders werd volgens Van Heurck ingeschreven in het gilde in 1688⁴⁵. Hij veronderstelt dat zij enkel devotieprenten drukte en dus niet zelf graveerde, wellicht de reden waarom zij in de diverse kunstenaarslexica niet is opgenomen. Zij produceerde prenten met afbeeldingen van Maastricht en Oirschot. Diverse prenten werden verspreid door de geestelijke maagden Isabella Hertsens (†1752), (Heiloo, Handel, Gemert en Weert), en Suzanna Verbruggen (†1727) (Handel, Uden (O.L.V. én het kruis))⁴⁶.

Van enkele graveurs is tot op heden één enkel exemplaar bekend. Van Pieter Clouwet een gravure van de O.L.Vrouw Sterre der Zee in Maastricht, evenals van

⁴⁴ Zie hierover: E. VERHEGGEN, *Praying with images / Bidden met beelden* in P. GENTENAAR, red., *Geest van papier / Spirit of paper*, (tent. cat. Holland Papier Biënnale 2004, Museum Rijswijk/Apeldoorns museum CODA), Leiden, 2004, p. 246-297.

⁴⁵ E.H. VAN HEURCK, *Les images de dévotion Anversoises du XVIIe au XIXe siècle. Sanctjes, Bidprentjes et Suffragiën*, Antwerpen, 1930, p. 88.

⁴⁶ A.K.L. THUIS, *Antwerpen*, p. 41, verwijst naar een bedevaartprentje uit Neerkant, hierover kon ik echter verder geen gegevens vinden.

Michel Cabbay (†1722). Philip Bouttats de jonge (geboren 1663) graveerde een prentje voor het Udense kruis. Prachtig zijn de zeldzame exemplaren van Guillaume Collaert (Oirschot) en Adriaan Collaert (Dokkum).

Geconcludeerd kan worden dat de productie en verspreiding van de Antwerpse bedevaartprentjes in de Noordelijke Nederlanden bloeide van 1675 tot 1750. Dit kan ondermeer samenhangen met de activiteiten van de reguliere geestelijkheid die het stimuleren van de verering van heiligenbeelden in de bedevaartsoorden als een belangrijk aspect van hun religieuze leven beschouwden. Bovendien leverde de nering extra inkomsten voor de gemeenschappen. De reguliere orden beschikten over een belangrijk netwerk in de Scheldestad waar de prentjes werden besteld en vervaardigd. In het strenge seculiere milieu van de Noordelijke Nederlanden, zoals dat de overhand had in de eerste helft van de zeventiende eeuw, werd aanvankelijk de verering van heiligenbeelden na het concilie van Trente min of meer beschouwd als volksgeloof en werden de bedevaarten niet echt gestimuleerd. Bovendien was de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst verboden.

De meeste prentjes zullen zijn verkocht in de bedevaartsoorden. Zo zijn de prentjes uit Wyck alle aangestreeken aan het heiligenbeeld. In de Brabantse bedevaartplaats Uden werd in 1717 door keurvorst Karel Philip van Neuburg-Palts, heer van het land van Ravenstein, een verordening uitgevaardigd tegen het plaatsen van “allerhande cramen, tafels, tenten, ende dergelijke (...) om coophandel van allerhande goederen te drijven ende t’ondernemen, bij ofte ontrent de Capelle van onse lieve vrouwe binnen Uden: het welck geensints betaemt”. De verordening hield waarschijnlijk niet lang stand: uit 1726 is bekend dat Udense kruisheren kloosterzellen verhuurden aan marskramers⁴⁷.

Binnen de grenzen van de Republiek moet dit echter moeilijker zijn geweest. De prentjes van Heiloo zijn hoofdzakelijk verkocht via de Amsterdamse boekhandelaren. Een andere bron om inzicht te krijgen in de handel van bedevaartprenten vormen de gebruikssporen op de bedevaartprentjes. Daarbij valt op dat de handgeschreven of gedrukte opdrachten (communie, overlijden) vaak niet in verband kunnen worden gebracht met het afgebeelde bedevaartoord zoals bijvoorbeeld de doodsprentjes met afbeeldingen van Heiloo.

Een significant voorbeeld van een prentje waarbij de handgeschreven tekst los staat van de afbeelding, is het prentje van Pieter Clouwet van de Onze Lieve Vrouw Sterre der Zee (afb. 3a en b). Het was in het bezit van een priester en reisde met hem in 1761 door het Heilig Land zoals blijkt uit de handgeschreven tekst op de achterzijde. Het prentje is tevens voorzien van een papieren zegel met het vijfvoudige Jeruzalemkruis waardoor het, behalve de inhoud van de tekst, extra is gesacraliseerd. Het Maastrichtse Onze Lieve Vrouw prentje is als het ware gepromoveerd tot een aanraakrelik van het Heilig Land.

⁴⁷ A. VAN DEN BERG en G. ROOIJAKKERS, Een prentenmaker zonder pers. De houtsneden van Philippus J. Lecuyer te Uden en 's-Hertogenbosch, 1772-1774, in *Volkskundig Bulletin*, 16, 1990, p. 263.

De afzet van deze prentjes was dus veel algemener dan men in eerste instantie zou kunnen veronderstellen. De afbeelding van het sacrale beeld werd, net als de heiligen op de "sanctjes", zelf als sacraal beschouwd, het werd los van het oorspronkelijke be-
devaartoord verspreid en voor diverse doeleinden aangewend.

Inhoud

B. BLONDÉ, B. DE MUNCK en F. VERMEYLEN: Doodgewoon?	7
<i>Het werk van Alfons Thijs</i>	
H. SOLY, Het wetenschappelijk oeuvre van Alfons K.L. Thijs: een voorlopige balans	13
F. VERMEYLEN, Bibliografie Prof. Dr. Em. Alfons Thijs	25
<i>Het werk van heel gewone mensen</i>	
B. BLONDÉ, Bossche bouwvakkers en belastingen. Nadenken over economische groei, levensstandaard en sociale ongelijkheid in de zestiende eeuw	45
K.L. BOWEN, Declining wages for the printing of book illustrations: Arrangements between the Galle family of printmakers and the managers of the "Officina Plantiniana" in seventeenth-century Antwerp	63
B. DE MUNCK, Meritocraten aan het werk. Deregulering van de arbeidsmarkt bij de Antwerpse timmerlieden in de 18de eeuw	87
N. MAZEURE en P. STABEL, Zusters in getouw. Ambachten in verweer. Een conflict over kloosterarbeid in Brugge en Sluis in de 15de eeuw	107
M. JACOBS, Naakte kwaliteiten? Het ambachtswezen in het achttiende-eeuwse Dendermonde: constructies en combinaties	127
H. DE SMEDT, "Mensen en middelen in dienst van de mens". Personeel en personeelsbeleid van de Antwerpse handelsbank (1893-1999)	145
G. ASAERT, Antwerpse koopvaarders in dienst van de koning van Engeland (1544)	157
G. DEVOS, Op zoek naar "natiebazen": doodgewone mensen of net iets meer? Enkele overwegingen	173
† E. DUVERGER, Jan Francisco Cornelissen († 1678). Een Antwerps koopman-tapissier uit de tweede helft van de zeventiende eeuw (geredigeerd door Denise Duverger van de Velde)	187

Het leven van heel gewone mensen

- E. VERHEGGEN, "Coopmanschap van beldekens". In Antwerpen vervaardigde devotieprenten voor de Noordelijke Nederlanden 203
- W. BRAEKMAN, De Antwerpse Ommegang: een Triomflieder (17de eeuw) en de Jubileumstoet van 1728 223
- R. VAN UYTVEN, Met de Rederijkers aan Tafel. Feestcultuur te Leuven bij het begin van de zeventiende eeuw 239
- L. DUERLOO, Boerenbruiloft met infante. Brueghels genrestukken tussen belering en propaganda 255
- H. VAN GOETHEM, Vrasene en Sint-Gillis-Waas, einde 16de eeuw: familiegeschiedenis in oorlogstijd 269
- W. FRIJHOFF, Sint Justus' hoofd, Baudartius' bijbel, Franckheims zerk en Spitholts beurs: een Zutphens netwerk tussen Noord en Zuid 285
- H. GREEFS, De zakenelite en de woningschaarste in Antwerpen tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw: een terreinverkenning 305

Werken over heel gewone mensen

- J. PAUWELS, Voorzeggingen van de Heylige Hildegarde, omtrent de Belgische Omwenteling: een teksteditie, een filologengrap en een orangistisch pamflet door Jan Frans Willems 323
- B. RZOSKA, Een (politiek) feest voor de volkskunde. De huldezitting in 1912 voor Alfons de Cock 337
- A. VAN DER ZEIJDEN, Volkskunde en geschiedwetenschap: de geschiedenis van een LAT relatie 351
- Tabula gratulatoria 367